

Հասնիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆ-ԴԱԿԱՆ ԱՍՈՒՄՆԱՀԱՐՄԱՆԵԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂԱԿԱՐԳԻ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հովհ. Թումանյանի մի շարք ստեղծագործություններ վկայում են այն մասին, որ նա հայոց մշակույթի շատ բնագավառներ ոչ այնքան «նկարագրում է փորձված ազգագրագետի հմտությամբ»,¹ որքան որ մշակույթի տարբեր բնագավառներին վերաբերող ազգագրական նյութը հաղորդում է որպես հմուտ ու տաղանդավոր բանասաց: Իսկ երբ այդ նյութը ներկայացվում է հանճարեղ արվեստագետի գրչով, կերտվում են այնպիսի գլուխգործոցներ, ինչպիսիք են «Մարոն», «Ամուշը», «Լռեցի Սաքոն», որոնք, գեղարվեստական արժեքից զատ, անսպաս աղբյուր են մաև հայոց ավանդական մշակույթի ուսումնասիրության համար: Ազգագրագետի համար Թումանյանը հանդես է գալիս որպես վստահելի բանասաց, որովհետև նա նկարագրում է իր ու իր շրջապատի՝ ընտանիքի, ընկերների, համագյուղացիների կյանքը, այն մշակութային իրողությունները, որոնց կրողն է ինքը: Որոշ բաներ նրան պատմել են, բայց հիմնականում նա տեսել ու ապրել է այն, ինչի մասին գրում է, ականատեսն ու ունկնդիրն է այն ամենի, ինչի մասին կարդում ենք նրա ստեղծագործություններում: Թումանյանը նկարագրվող միջավայրի, բարքերի ու սովորույթների, մշակութային այս կամ այն երևույթի ամփոփական կրողն է, մասնակիցն ու դերակատարը:

Հայոց ավանդական ամուսնահարսամեկնամ արարողակարգի գեղարվեստական փայտն պատկեր է «Մարոն» պոեմը: Պոեմում ազգագրական նյութը մատուցված է տաղանդավոր արվեստագետի գրչով: Ընթերցողի աչքի առջև կարծես ամուսնական ժող արարողակարգի տեսաժայռավան է՝ իր հստակ կանոնակարգված փուլերով: Հեղինակի հակիրճ, կտրուկ, բայց և խոստում մախաղասություններն օժտված են այնպիսի ուժով, որ կարծես հուշում են ընթերցողին՝ ավարտվեց մախաղոջ փուլը, սկսվում է նորը.

Նշանեցին Մարոյին

Տվին չորան Կարոյին:

Եվ մինչ ընթերցողը խորատառվում է հերթական փուլի արարողություններին նկարագրության մեջ, գրողը կրկին սրափեցնում է նրան՝ ևս մի փուլ ավարտվեց.

Պտակեցին Մարոյին

Տվին չորան Կարոյին:

Մարոն հեղինակի հասակակիցն է, նրա խաղընկերը: Լսելով Մարոյի մահվան լուրը Թումանյանի մամուկ հոգին ապրել է հայոց մահապետական գյուղական մշակույթին բնորոշ «վաղաժամ ամուսնության դժբախտ հեռակներին»² ողբերգությունը: Տպավորվող հոգին հետագայում պետք է ներկայացնեն ընկերուհու դժբախտ ճակատագիրը և ակամա հանդես գալ որպես բանասաց այն երևույթի, որ լռեցիներն էլ, «մյուս հայաբնակ գավառների մմամ...սրամից մի երկու տասնյակ տարի առաջ ավելի փոքր հասակում էին ամուսնացնում իրենց զավակներին, բավական էր, որ աղջիկը 9-10, իսկ տղան՝ 12-13 տարեկան դառնար, որ նրանց «հոգատար» ծնողները՝ առանց մոյմիսկ նրանց համաձայնությունն առնելու՝ նշանեին ու պտակեին նրանց»:

Ժիր էր Մարոն, դուրեկան,

Նոր էր իննը տարեկան,

Նրանց տունը երբ մի օր

Եկան երկու եկավոր:

Մարոյի և նրա մմամների ճակատագրի ազգագրագետ վկա Ե. Լալայանը գրում է. «Այժմ ևս այս տխուր երևույթը (վաղաժամ ամուսնությունը-Հ.Հ.) շարունակվում

¹ Կ. Մեխիք - Փ ա շ ա յ ա ն, Թումանյանը և ազգագրությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 3, 1969, էջ 78:

² Նույնը:

³ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Բորչալուի գտված, Ազգագրական հանդես (այսուհետև՝ ԱՀ), Թիֆլիս, 1902, գիրք 9, էջ 212:

ե»:⁴ Նա գրանցում է, որ ամուսնացողների տարիքային տարբերությունը 5-15 տարի էր հօգուտ տղամարդկանց:⁵ Թեև Թումանյանը չի նշում Կարոյի տարիքը, բայց հեղինակի արտահայտիչ խոսքից ակնհայտ է, որ Կարոն քակականին մեծ էր Մարոյից:

Չորսն Կարոն սարերի
Մի հովիվ էր վիթխարի,
Բոյ-բուսաթիմ մայելիս
Սարդու սարասի էր գալիս:

Հայոց մահապետական գյուղի «աղջիկ ուզելու» գեղարվեստական հոյակապ պատկեր է Մարոյին ուզելու տեսարանը: Ի տարբերություն սովորական բանաստեղծների՝ ի ծնն օժտված լինելով մահ ազգագրագետի մրբազգացությամբ, որևէ մշակութային երևույթ մկարագրելիս Թումանյանն ըմտրում է այդ երևույթի ամենախորհրդանշական պահը այդ պահին ասվող քառային բանաձևերից և արտահայտություններից ամենաբնութագրականը: «Մարոյի» ազգագրական արժեքներից մեկն այն է, որ Թումանյանը զգում է, որ մշակողների կամ «աղջիկ ուզելու» «մեխը» ազգագրական տեսանկյունից հենց երկու կողմերի բանակցությունն է: Գրողը ներկա չի եղել Մարոյի մշակողությամբ, սակայն, լինելով Լոռվա մշակույթի գիտակ և կրող, կասկած չի ունեցել, թե ինչպես պետք է լռեցի «երկու եկավորներն» արտահայտելին իրենց մտադրությունը:

Ընտրեալակալ հմք մեմք՝ սսիմ,
Տաշտերդ լի հաց լիմի,
Դռտներդ միշտ քաց լիմի,
Հաց չենք ուզում ձեզամից,
Հող տվեք մեզ ձեր տամից:

Այս տողերով ամուղղակիորեն մահ հավաստվում են Լալայանի գրառումներն այն մասին, որ լռեցի խնամախոսները սովորաբար իրենց մտադրությունն արտահայտում էին հետևյալ կերպ. «Էկել եմ քո օջախից մի բուռը հող տամելու»:⁶ Նա վկայում է, որ աղջկա ձեռքը խնդրում էին գերդաստանի մեծից՝ պապից, մեծ հորերդորից կամ հորից:⁷ Նույն կերպ և Թումանյանի մոտ աղջկա հայրն է տալիս համաձայնությունը:

Էմ ժամանակ Մարոյի
Հայրիկն առավ արաղի
Լիքը բաժակն ու ասաց.
-Կամքդ լիմի, տեր աստված...

Սակայն դժվար թե Մարոյի հայրն այդքան արագ համաձայնություն տար. բանն այն է, որ այդպես ընդունված չէր հայ իրականության մեջ, և միանգամից համաձայնվելը ամոթ էր համարվում մույնիսկ այն դեպքում, երբ «աղջկա ծնողները աղքատ լինելով, աշխատում են կարելվույն չափ շուտ ազատվել մի «ուտող քերամից»:⁸ Այս առիթով Ե. Լալայանը նկատում է, որ «աղջկա տերը որքան էլ տրամադիր լինի նրանց խնդիրը կատարելու, այնուամենայնիվ, իսկույն ևեթ խոսք չի տալիս»:⁹ Թումանյանը, պարզապես բանաստեղծական շահերից ելնելով, միտումնավոր կրճատել է բանակցությունների ընթացքի մկարագրությունը:

Նշանդորից միմչև հարսանիք ընկած ժամանակաշրջանը մույնպես հակիրճ, բայց խոսում է պատկերված Թումանյանի կողմից: Ազգագրագետի մրբազգացությամբ օժտված հմուտ և փորձված բանաստեղծը չի շրջանցում փեսա-գոջանչ հարարերությունները:

Բայց գոբանչը անսահման
Միքում, փարում էր նրան:

Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ գոբանչը կարևոր դեր էր խաղում մշակվածների կյանքում միմչև հարսանիք ընկած ժամանակահատվածում: Այսպես, հայ սովորութային իրավունքի մասնագետ Խ. Մամուլեյանը նկատում է. «Ամենուրեք հայ

⁴ Ե. Լալայան, *մշվ. աշխ.*, էջ 213:

⁵ Նույնը:

⁶ Նույն տեղում, էջ 216:

⁷ Նույնը:

⁸ Նույն տեղում, էջ 212:

⁹ Նույն տեղում, էջ 216:

ծողովրդի մեջ սովորություն կա, որ փեսացուն նշանադրությունից հետո պարտավոր է ծածուկ և անտեսանելի կերպով թե՛ աներոջ կողմից և թե՛ քաղի երիտասարդների աչքերից հաճախել միշտ յուր նշանածին, ընդամին մա միշտ գնում է ընծաներով և, որ գլխավորն է, ընդունվում է միշտ աղջկա մոր կողմից և հյուրասիրվում»:¹⁰ Հայոց մեջ մեծանուններում առ ընծաների գերակշիռ մասը կազմում էին քաղցրավենիքն ու ամուշեղենները, քարն ու չոր մրգերը, որի մասին ևս թումանյանը հիշատակում է.

Շատ էր սիրում և Մարոն.

-Լավն է, ասում էր Կարոն,

Բերում է ինձ ամեն օր

Կամփետ, չամիչ ու խմձոր...

Փեսա-գոջանչ հարաբերություններին թումանյանն անուղղակիորեն անդրադառնում է մահ «Լոռեցի Սաքուն» պոեմում: Ընդ որում, որպես հմուտ բանաստեղծ, մա սկսմանը կա հարաբերություններին հատուկ ազգագրական մի երևույթ.

Ուզեց գոջանչի ձվածե՞ղ ուտել,

Թե՛ նշանածին շատ էր կարտուել-

Ոչխարը թողէ՛ գնացել էր տուն:

Ընդամենը մի քանի բնութագրական բառերի գործածմամբ՝ գոտնա, հիմա և այլն, թումանյանը վերստեղծում է հայոց ավանդական հարսանիքի մի հավաքական պատկեր: Այսպես, նշվում է՝

Մին էլ Կարոն աղմուկով

Եկավ գոտնով-թմբուկով:

Ընդհանրապես անկարելի է պատկերացնել հայոց հարսանիքն առանց գոտնայի, առանց գյուղի երեխաների ու մեծահասակների աղմուկոտ պարի:¹¹ Հեղինակն այնուհետև շարունակում է.

Ու Մարյոն գոգեցին,

Երեսին քող ձգեցին,

Հիմա դրին ձեռքերը...

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե թումանյանը հարսանիքի պարզունակ նկարագրություն է տվել, սակայն դա բնավ այդպես չէ:

Հարսի զգեստի կարևորագույն բաղադրիչներից է քողը: Քող կրելը մահ հայոց մեծագերդատամային-մեղրմունանեկան հարաբերությունների վիճակի կարևորագույն ցուցիչներից է: Հարսանեկան քողի խորհրդանշական դերը վկայող օրինակներ համդիպում ենք հայոց տարբեր ազգագրականներին միմյանից զրահամությունում:¹² Ինչպես վերը վկայում են ազգագրական նյութերը, հիմա դնելու սովորույթը հայոց հարսանեկան արարողակարգի ամբողջական մասն էր, տարբեր ազգագրականներում այն հայտնի էր հիմա տանել, հիմա տանել, հիմա տանել, հիմա տանել և այլ անուններով:¹³ Լոռիում, օրինակ, «Հանդերձը և հիման, որ վերցրած է լինում մակարների հետ եկող հասակավոր կինը, փոխադրվում էր դնում են պար եկող երիտասարդների ու աղջիկների գլխերին և պար ածում, ապա հանդերձը հանձնում են հարսնացուի մորը, իսկ հիման մի աղջկա, որ կրակի վրա դնե և հսկե վերան, մինչև որ քիտղ կինը, որպես սկեսրոջ կողմից լիազոր անձն, կներկե մախ հարսնացուի և ապա ընկերուհիների ձեռքերը»: Հիմա դնելու արարողությունը հավանաբար այնքան խորհրդանշական էր, որ մույմիսկ հարսանեկան երգերում հիշատակվում է այդ մասին: Հարսին հագցնելիս ընկերուհիները երգում էին. «Քուրիկներ խափեցին մի ձեռքն հիմով», «Ձքուրիկ խափեցին մատիկ մի հիմով...»:¹⁴

Թումանյանը կարճ, բայց թուլանդակալից ձևակերպումներով ներկայացնում է մահ պատկերի արարողության բնութագրական տարրերը, այդ թվում մահ դրա ընթաց-

¹⁰ Խ. Մ ա մ ու ե լ յ ա ն, Մարյանը իրավունքը (տեսություն հայ սովորական իրավունքից), ԱՀ, գիրք 19, Թիֆլիս, 1910, էջ 49:

¹¹ Հմմտ. «Այդ հանդիսավոր գմացքին... առաջնորդում է դավուկ-գոտնան»- Ե. Լալայան, Բոջալուրի գալիս, էջ 233:

¹² Վ. Պ ե տ ո յ ա ն, Մասնա ազգագրությունը, Եր., 1965:

¹³ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Ուշ, աշխ., էջ 230-231:

¹⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Երկեր, հ.1, Եր., 1985, էջ 154: Վ. Պետրոսյան, մշվ. աշխ., էջ 245:

Լուռ կանգնած էր միշտ Մարոն...

Նրան փեսի տուն տարան:

Մեջքդ ամուր քերդ լինի... («Մարտն»)

Հրճվում էր անցուսպ ամբոխը գյուղի:

Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կռիւի:

Ու դուրս քաշեցին զոտով երկուսին:

¹⁸ Վ. Ղազարյան, ՀԱԻՒԱԲԱՆ, ք. 89:

Գովելով մրա արարքը ճարպիկ.

—Հալալ է տղին, այ իզիթուքյուն,
Ահա թե ինչպես կփախցնեն աղջիկ:

Իհարկե, Ամուշը սովորական դեպք չէ. Մոսին վրեժ է լուծում ոչ միայն քրոջ առևանգման, այլ մահ իր պատիվը ընկերոջ կողմից ուռնահարելու համար:

Սենակ Ամուշի ախպերը - Մոսին
Մնաց հանդերում. երդում կերավ մա,
Ուր որ էլ լինի՞մ՝ մրանց միասին
Գտնի՞ կոտորի սիրտը հովանա:

Ամուշտ, մման իրավիճակում կարևոր հաշտարար դեր էր խաղում մահ գյուղի քահանան, ինչի մասին վկայում է Թումանյանը, ցույց տալով, թե որ դեպքում էր ներկայում առևանգումը և իրականացվում պսակը, ինչը (դա բացահայտ զգում ենք Թումանյանի տողերից) կարևորն էր տվյալ պարագայում.

Մի լաք, իմ աղջիկ, ինձ խոստովանիր,
Միբու՞ն ես մրան, քու կամքո՞ւլ փախար...
Եթե սիրում ես՝ էլ դարդ մի անիր,
Պիտի պսակեմ ես ձեզ անպատճառ...

Վ. Ղազարյանը վկայում է. «Պատահում էր, որ գոռով փախցրած աղջկան թողնում առի տանը, գիտեմանով, որ հետ բերելը կրկնակի ամոթանք է իրենց համար, աղջիկը մնալու է տանը»:²²

...Կամզմած են շուրջը կանայք հարևան,
Ու խոսք չեն գտնում ասեն անարգված,
Տարած, ետ բերած, անբախտ աղջկան:

Նույնիսկ հեքիաթներում և լեգենդներում Թումանյանը հաղորդում է հարսանեկան արարողակարգին վերաբերող նյութեր: Հասարակ ժողովրդի տղամներն ու աղջիկներն իրար ծանոթանում էին ջրի ճամփին, հարսամիջոցներում, սարերում կամ սարի ճամփին, տոնական օրերին ուխտավայրերում:²³ «Ախթամար» լեգենդում Թումանյանն անդրադառնում է սիրահարների համդիպման մեկ այլ տարբերակի, ընդ որում, թեև թվում է, թե մա դրական է վերաբերվում մման համդիպումներին, բայց գեղարվեստական խոսքով արտահայտում է ժողովրդի վերաբերմունքը մման կապի վերաբերյալ.

Ու աստղերը կամարից
Ակնարկելով բամբասում են
Լիրք, ամամոթ Թամարից»:

Այլ օրինակներում, ինչ-ինչ պատճառներից ելնելով, ծնողներն իրենք էին որոշում խնամիներ դառնալ («Ոսկու կարասը»), կամ արքաներն իրենց աղջիկներին ամուսնացնելու նպատակով դեսպաններ էին ուղարկում արժանավոր փեսացուների մոտ, իսկ վերջիններս էլ արքայադստեր սրտին արժանանալու համար անպայման որոշակի փորձության էին ենթարկվում՝ ցույց տալով իրենց շնորհքը ձիարշավում, գոտեմարտում և այլն: Հեքիաթային հարսամիջոցները ևս չեն կարող իրականանալ առանց քավորի, բաժինքի, խնամիների փոխադարձ հարաբերությունների, յոթ օր յոթ գիշեր ընթացող քեֆերի («Չախ-չախ թագավորը», «Ոսկու կարասը», «Կոմատ աղջիկը»): Եվ բացառված չէ, որ արքայազնն ամուսնանա ոչ արքայական ծագում ունեցող, նույնիսկ հաշմանդամ աղջկա հետ, որովհետև թումանյանական իմաստությունն ամուսնության մասին ասում է. «Մարդ ու կնկա բախտը որ կա՞ սրտիցն է: Ատոված դրանց համար էլ եղպես է բարի տեսել» («Կոմատ աղջիկը»):

Ամենայն հավանականությամբ, Թումանյանը տեղյակ է մահ հմում եղած այն սովորությանը, երբ աղջիկներն էին փեսացու ընտրում²⁴ և ոչ թե տղաները, ապա թե ոչ թեկուզ հեքիաթում մա այնքան «անհամեստ» չէր ներկայացնի հայ աղջկան.

«Ատոված ասաց՝ դու պիտի քեզ համար մի մտերին կյանքի ընկեր գտնես, այն ժամանակ էլ տխուր չես լինիլ, ուրախ ու երջանիկ կլինես:

²² Վ. Ղազարյան, Ուշվ. աշխ., էջ 317:

²³ Նույն տեղում, էջ 345:

²⁴ Խ. Մամուկյան, Ուշվ. աշխ., էջ 37:

-Դե որ այդպես է, արի դու եղիր իմ կյանքի մտերիմ ընկերը,- թախանձեց աղջիկը ճամփորդին: («Ամիսեք մարդը»)

Թումանյանական ամուսնահարսանեկամ արարողակարգում ևս խնձորը համ-դես է գալիս որպես սիրո խորհրդանիշ՝ լրացնելով ազգագրական գրականության մեջ սփռված բազմաթիվ մտամառիկայ նյութերը.²⁵

Ընտրիր, զարկիր ձեռիդ խնձորն
Անհաղթներից անհաղթին,
Որ ողջ աշխարհ մայիլ մնա
Անգուցական քո քախտին: («Փարվանա»)

Այսպիսով, ծնված լինելով Լոռվա ավանդական կենցաղամշակութային ար-ժեքներով ապրող Դսեղ գյուղում, Հովի. Թումանյանը նուրբ դիտողականությամբ և իրեն **հատուկ** խորաթափանցությամբ փավերացրել է ժողովրդական կյանքի առօրյա և տոնածիսական կացութաձևը, այդ թվում մահ՝ հայոց ավանդական ամուսնահարսա-մեկան արարողակարգի որոշ մանրամասներ՝ հաղորդելով դրանց գունեղ, գեղարվես-տական մարմնավորում, անադարտ պահպանելով ազգագրական առաղծը:

Զավոր, Թումանյանը չի տալիս ամուսնահարսանեկան ծիսաշարի հանգամա-նալից բնութագիրը (մրանից դա չենք էլ կարող պահանջել կամ ակնկալել): Նրա ստեղ-ծագործությունները սահմանափակվում են այդ ծիսաշարի որոշ պահերի մկարագրու-թյամբ, այդ ծիսաշարի հետ կապված շատ մանրամասներ Թումանյանը բավարար չա-փով չի լուսարամում, որոշ սովորությունների մասին նրա ստեղծագործություններում չենք գտնում մույնիսկ պարզ հիշատակություն: Այնուամենայնիվ ինչպես տեսանք, Թումանյանի մի շարք ստեղծագործություններ արժանի են ազգագրագետների ուշա-դրությանը՝ հատկապես հայոց ավանդական ամուսնահարսանեկան արարողակարգի մի շարք նրբություններ բացահայտելու առումով:

ПРОЯВЛЕНИЯ ТРАДИЦИОННОЙ АРМЯНСКОЙ СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ОВ. ТУМАНЯНА

Резюме

А. Арутюнян

В статье обсуждается проблема проявлений элементов традиционной армянской свадебной обрядности в произведениях выдающегося армянского поэта Ованеса Туман-яна. Некоторые произведения поэта анализируются не с точки зрения их художественной ценности, а как этнографический первоисточник по многим сферам армянской свадеб-ной обрядности. Сам поэт рассматривается как прекрасный знаток традиционной армян-ской культуры, нравов, быта и атмосферы армянского села конца XIX-начала XX века.

²⁵ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Վայոց ձոր, էջ 144: